

## PILLANTÁS A VALLÁS MÚLTJÁRA ÉS JÖVŐJÉRE.

Eltérően a rendes tudattól, a vallásos tudat arra vonatkozik, a mi kívül esik az érzékek körén. Az állat csak oly dolgokra gondol, a melyek érinthetők, láthatók, hallhatók, ízlelhetők stb.; és ugyanez áll a tanulatlan gyermekről, a süketnémáról és a legalsó fokú vademberről. De a fejlődő embernek gondolatai vannak oly lényekről is, kikről tudja, hogy a közönséges értelemben nem tapinthatók, nem hallhatók, nem láthatók s mégis tudja, hogy hatnak reá. Mi sugallja az érzéki észrevétel alá nem eső hatások ez ismeretét? Miként fejlődnek ez eszmék a természetfölöttiről a természetesre vonatkozó eszmékből? Az átmenet nem lehet rögtöni és a vallás eredetét akarván leírni, föl kell tüntetnünk azon fokozatokat, melyeken ez átmenet végbemegy.

A szellem-elmélet e fokozatokat igen világosan kifejti. Arra tanít, hogy a láthatatlan és érinthetetlen lényeknek a láthatóktól és érinthetőktől való értelmi elkülönzése lassan és föltűnés nélkül fejlődik. Azon tényből, hogy másik énünket, melyről fölteszszük, hogy álmunkban ide-oda jár, úgy képzeljük, mint a ki valóban megtette és valóban látta az álm minden eseményét és látomását — azon tényből, hogy másik énünk, mely a halálkor elmegy, de rögtön visszaváratik, az eredeti szintén anyaggal fölruházott másának van fölfogva — beláthatjuk, hogy a természetfölötti lény kezdetleges formájában igen keveset különbözik a valódi lénytől — nem lévén egyéb, mint az eredeti ember, erősödve ama képességekkel, hogy titkosan vándorol és tesz jót vagy rosszat. És az a tény, hogy a holt embernek másáról megszünvén azok álmodni, a kik őt

ismerték, ez álmokban való meg nem jelenés magában foglalja a föltevést, hogy végleg meghalt, ez a tény mondjuk mutatja, hogy e legrégibb természetfölötti lényeknek csak ideiglenes létet tulajdonítottak s így az első törekvések a természetfölöttinek állandó tudata felé, megghiúsultak.

Sok esetben ez az elkülönzés nem jutott magasabb fokra. A szellemnépesség nem növekszik, mert az elhaltakból folyvást nyer ugyan újonczot, de másrészt elveszti azon tagjait, a kik megszűnnek az álmokban vagy az emlékekben létezni és közüle egyetlen egyéniség sem viszi annyira, hogy több nemzedéken át elismertetnék megállapított természetfölötti lénynek. Így az *Unkulunkulu*, azazős-öreg, a zulu-fajnak ez ösatyja, véglegesen vagy teljesen halott a nép hite szerint; itt csak az újabb keletű szellemeket szokás engesztelni. De a hol a körülmények kedveznek a siri áldozatok folytonosságának, melyekben részt vesznek az új nemzedékek tagjai, kik hallják és átszállítják a hagyományt, ott keletkezik eshetőleg egy állandóan létező szellemnek vagy léleknek a fogalma. Így állapít meg a gondolat egy határozottabb ellentétet a természetfölötti és természeti lények közt. Egyszersmind a természetfölöttinek vélt lények nagy gyarapodása áll elő, mivel csoportjukhoz most folyvást újabbak csatoltatnak és erősödik a törekvés őket olybá képzelni, mint a kik mindenütt körülöttünk vannak és különféle szokatlan eseményeket okoznak. Csakhamar a szellemeknek tulajdonított képességek között különbségek keletkeznek. Ezek természetes folyományai azon megfigyelésnek, hogy az élő egyének képességei is különbözök. Ebből következik, hogy míg a közönséges szellemeket csak az utódok engesztelik, tanácsosnak tartatik alkalmilag a félemletesebb egyéneknek szellemeit is engesztelni, még ha nincsenek is vérrokonai. Így tehát egészen korán kezdődnek a természetfölötti lényeknek ama fokozatai, melyek eshetőleg oly erősen kidomborodnak.

A háborúk következtében, melyek minden egyéb oknál inkább kezdeményezik amaz első különböztetéseket, folyvást újabbakat és élesebben kiemelkedőket hoznak létre. Mert ily módon kisebb társadalmak nagyobbakká és ezek újra még nagyobbakká tömörülven természetes, hogy az élő emberek hatalmi fokozatainak szaporodásával létre jő a hatalmi fokozatok szaporodásának fogalma szellemeikre nézve is. Így

idő múltával megalakúlnak a nagy szellemek vagy istenek fogalmai, a számosabb másodrendű szellemek vagy félistenekéi és így lejjebb — egy egész pantheon: azonban lényeges faji különbségek még nincsenek, a mi abból világos, hogy a rómaiak manes-isteneknek, a héberek pedig elohimnak nevezik a közönséges szellemeket. Mi több, minthogy a másvilági élet nem tér el a világi élettől, szükségleteit, foglalkozását és társadalmi szervezetét tekintve, előáll a fokozati különböztetés a természetfölötti lények közt, nem csupán hatalmuk, hanem jellemök és munkásságuk módjára nézve is. Így támadnak a helyi istenek és azok, kik a jelenségek ez vagy amaz rendjét kormányozzák; így támadnak a különféle tulajdonságú jó és rossz lelkek; és a hol hódítás következtében a társadalmak mint rétegek egymás fölé rakódnak, meglévén mindegyiköknek saját szellem-eredetű hitrendszere, ott a hiedelmek bonyolódott kapcsolatai jönnek létre, melyek egy mythológiát alkotnak.

Mivel a szellemek kezdetben az eredetiekhez mindenben hasonló mások és mivel az istenek, (ha nem élő tagjai egy hódító fajnak) másai a hatalmasabb embereknek, természetes, hogy az istenek is eredetileg ép oly emberek mint a szellemek, physikai jellemvonásaik, szenvedélyeik és értelmiségökre nézve. Mint a közönséges halottak másairól, rólok is fölteszik, hogy fölemésztik a nekik nyújtott húst, vért, kenyeret, bort: eleinte szó szerint, később szellemibb módon emésztvén föl azon táplálékok essenciáját. Nem csupán látható és érinthető személyeknek tetszenek, hanem küzdelemre kelnek az emberekkel, megsebesülnek, kínokat szenvednek: azon egyedüli előnyök lévén, hogy csodálatos gyógyerő rejlik bennök és ennél fogva halhatatlanok. Itt azonban szükséges a minőség szerinti osztályozás, mert nem elég, hogy különféle népek hite szerint az istenek egy halállal adóznak (például hol tagjai egy hódító napfajnak és isteneknek neveztetnek felsőbbbségök miatt), hanem mint Pan esetében, még művelt nép is hiszi, hogy egy istennek van második és végleges halála, épen mint az embernek néhány most élő vad törzs hite szerint. A műveltség haladásával a természetfölötti lénynek különbözése a természettől mind határozottabb lesz. Semmi sem akadályozza többé a szellemnek és az istennek fokozatos anyagtalanítását; és e szellemülést észrevétlenül elősegíti azon erőlködés, hogy kapcsolatos eszmékre tegyünk szert a természetfölötti hatásról:

az isten többé nem érinthető, később megszűnik látható és hallható lenni. A physikai tulajdonságoknak az emberiségiek-től való elkülönzése mellett lassabban halad előre az értelmi tulajdonságok különböztetése. A vadember istenét, kinek értelmisége egyáltalában aligha nagyobb az élő emberénél, könnyen rá lehet szedni. Még a félműveltek istenei is megcsaltnak, csalódnak, megbánják szándékaikat; és csak az idők folyamában támad a határtalan látás és egyetemes tudás fogalma. Egyszersmind a kedély világa hasonló változást szenved. A durvább szenvedélyek, melyek eredetileg nyilvánvalók voltak és gondosan ápolottak a szenteskedők által, fokenként tűnedeznek és csupán azon szenvedélyek maradnak meg, melyek nem szolgálnak közvetlenül az érzéki vágyaknak és esetleg ezek is részben elvesztik emberi vonásaikat. Az istenségeknek e jellemvonásai folytonosan módosulnak és újra módosulnak a társadalmi állapot szükségletei szerint. A tevékenység harcziás korszakában a főisten úgy van fölfogva, mint a ki a fegyelemsértést tartja a legnagyobb bűnnek, ki ép oly csillapíthatatlan haragjában, mint könyörtelen a büntetésben; bármely enyhébb természetű tulajdonságok csak csekély helyet foglalnak el a társadalmi tudatban. De hol a harcziasság hanyatlík és a kormányzat kíméletlen zsarnoki formája, mely ahhoz illett, fokenként azon forma felé módosúl, mely az iparúzéshez illik, akkor a vallásos tudat előterébe mind sűrűbben lépnek az isteni természet ama vonásai, melyek a béke erkölestanával megegyeznek: az isteni szerelem, az isteni bocsánat az isteni könyörület, lesznek most a jellemvonások új járulékai.

Hogy világosan megértessük az értelmi haladás és a változó társadalmi élet hatásainak ez elvont rajzát, tekintsük futólag azoknak concret nyilvánulásait. Ha minden előre alkotott nézet nélkül vizsgáljuk az egyiptomiak hagyományait, följegyzéseit és emlékeit, láthatjuk, hogy az istenek állati vagy emberi kezdetleges fogalmaiból fejlődtek szellemibb fölfogásaik az istenekről és végre az egy Isten eszméje; de a későbbi korszakok papjai visszautasíták az újabb eszméket, melyeket metelyezőknek hirdettek, elragadtatva azon általános áramlat által, mely az első állapotot tekinti a legkitünőbbnek — oly áramlat, melynek hatása fölismerhető a most élő theológusok és mythológusok elméletein is. Vagy, ha mellőzzük az

elmélkedést és nem kérjük, hogy mekkora történeti becse van az *Ilias*nak és pusztán abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mily fölfogása volt a régi görögöknek Zeusról s ezt összehasonlítjuk a platói párbeszédekben nyilvánuló fölfogással: láthatjuk, hogy a görög műveltség nagyban módosította (legalább a jobbak lelkében) Zeus tisztán anthropomorph fölfogását, elejtven az alantibb emberi sajátságokat és átalakítván a magasabbakat. Hasonlókép szembe állítván a kezdetleges hagyományok héber istenét, kinek megjelenése, kívánságai, fölindulásai emberiek, a próféták által ábrázolt héber istennel, úgy tapasztaljuk, hogy hatalmának folytonos nagyobbodása mellett természete is mindinkább távolodik az emberétől. És figyelembe véve a róla alkotott mai nézeteket, szembe ötlük a roppant átalakulás. Feledékenységből, mely itt nagyon helyén van, azon istenséget, melyről régibb időkben azt hitték, hogy megkeményíti az ember szívét oly végből, hogy az büntetendő tetteket kövessen el, továbbá, hogy egy hazug szellem által megcsalja az embereket, többnyire úgy képzelik most, mint az elképzelhető legmagasabbat is túlszárnyaló erények megtestesülését.

Így fölismervén azon tényt, hogy a kezdetleges emberi lélekben nem létezik sem vallásos eszme sem vallásos érzés, úgy láttuk, hogy a társadalmi fejlődés és az ezzel együtt járó értelmi fejlődés folyamában keletkeztek a vallásos eszmék és érzések, melyek egy világosan fölismerhető okozati kapcsolat szerint mentek át mind azon fejlődési fokokon, melyeken keresztül jutottak művelt népeknél mai formájokhoz.

\* \* \*

És most mit lehet következtetnünk mindebből a vallásos eszmék és érzések jövőndő fejlődésére nézve? Egyrészt észszerűtlen volna föltenni, hogy a változások, melyek a vallásos tudatot mai formájáig emelték, hirtelen meg fognak szűnni. Másrészt észszerűtlen volna föltenni, hogy a vallásos tudat, oly természetes levén származása, el fog tűnni, hátrahagyván egy be nem töltött hézagot. Nyilvánvaló, hogy további változásokat kell szenvednie és mégis minden változása mellett is nem szűnhetik meg létezése. Mik tehát ilyformán a remélhető átalakulások? Hogy e kérdésre felelhessünk, a fönt leírt folyamatot főbb vonásaiban ismételnünk kell.

Kimutattuk az *Első Elvek* című munkánkban (96. §),

hogy a fejlődést menete közben módosítja azon szétozlás, mely eshetőleg megsemmisíti: a nyilvánvalóvá lett változások rendszeren nem lévén egyebek, mint az összefüggés és szétozlódás ellentétes áramlatainak különbözőzeti eredményei. Ez igazságot figyelembe kell vennünk, hogy helyesen megérthessük a vallásos rendszerek eredetét és hanyatlását, továbbá a most létezőknek valószínű jövőjét. Ama korai változások idején, melyek által az istenek, félistenek, manes-istenek és különféle fajú meg rangu szellemek hierarchiája jő létre, a fejlődést csak kevés korlátozás akasztja meg. Meg lévén teremtvé a megszilárdult mythologia, míg gyarapszik a benne foglalt természetfölötti lények tömege, egyaránt növekszik heterogén természete és határozottsága részei elrendezésének és a tagok tulajdonságainak. De az ellenséges föloszlás eshetőleg túlsúlyra jut. A természeti okozatnak terjedő ismerete összeütközik e mythologiai fejlődéssel és észrevétlenül gyöngíti ama hiedelmeit, melyek legjobban eltérnek a fejlődő tudománytól. A démonokra és másodrendű istenekre, melyek a természet egyes osztályain uralkodnak, mind kevesebbet gondolnak, mihelyt mind sűrűbben megfigyelik, hogy a nekik tulajdonított jelenségeket egy állandó rend fűzi össze, és ekkor a mythologia kisebb alkatrészei lassanként elolvadnak. Ugyanekkor, a hierarchia élén álló nagy istennek növekvő felsőbbbségével a neki tulajdonított működések is gyarapodnak azok által, melyeket azelőtt számos természetfölötti lények közt osztottak föl; íme a hatalom kiegészítése. A mindenható és mindenütt jelenlévő istenség most következő fogalmának keletkezésével egyszint fogynak a neki tulajdonított emberi sajátságok: a föloszlás érinteni kezdi a legfelsőbb személységet a neki tulajdonított forma és természet tekintetében.

Láttuk már, hogy ez a folyamat haladottabb társadalmakban és különösen azoknak kitünőbb tagjai lelkében, odáig megy, hogy a kisebb természetfölötti hatalmakat fölszívja egy természetfölötti hatalom; és ezen egy természetfölötti hatalom, az által, a mit Fiske helyesen nevez deanthropomorphismusnak, elveszti a durvább emberi tulajdonokat. Ha a dolgok ezentúl is az eddigi lefolyás szerint haladnak, akkor azt kell hinnünk, hogy az emberi tulajdonok ez elvesztésének mind inkább haladnia kell. Vajon ezentúl mily tényleges változások várhatók?

Két tényezőnek egyesüléséből kell azoknak származ-

niok. Egyrészt fejlődnek azon kiválóbb érzések, melyek többé nem tűrik meg, hogy alsóbb érzéseket tulajdonítsunk egy istenségnek; másrészt fejlődik az értelmiség, mely elégtelen az előbb elfogadott éretlen magyarázatokkal. Midőn e tényezők hatásait kimutatom, már ismerteket is meg kell neveznem, de szükséges azokra is pillantanunk a többiek kapcsolatában.

\* \* \*

Egy fidszi isten, ki fölfalja a halottak lelkeit, bár nagy kínzással jár e működése, még sem oly kegyetlen, mint azon isten, ki örök kínzásokra kárhoztatja az embereket; és eme kegyetlenség tulajdonítása bár szokásos az egyházi formulákban, alkalmilag előfordul prédikációkban és néha festői kifejezést is nyer, a jobb természetűek előtt oly tűrhetetlenné vált, hogy néhány theologus határozottan tagadja, mások meg egyszerűen kihagyják tanításaikból. Világos, hogy ez eltérés addig meg nem szűnik, míg el nem tűnt a hit a pokolban és a kárhozatban! \*) E hiedelmek eltűnését segíteni fogja a növekvő idegenkedés az igaztalanságtól. Ádám utódjainak lakoltatása száz nemzedéken át, borzasztó büntetések egy csekély kihágás miatt, melyet azok el sem követtek; minden embernek kárhoztatása, ki nem él a bocsánatnyerésnek egy oly eszközével, melynek a legtöbb ember soha a hírét nem hallotta; a kibékülés végrehajtása egy teljesen ártatlan magzat fölláldozása által oly czélból, hogy kielégíttessék az engesztelő áldozat föltételezett szükséges volta; mind oly tények, melyek egy emberi uralkodónak tulajdonítva, az undor érzését keltené föl bennünk, de azokat a dolgok végleges okáról föltenni, már most is igen nehéz és kell, hogy lehetetlenné váljék. Hasonlókép ki kell hálnia azon hitnek is, hogy az a hatalom, mely számtalan világokban végtelen téren keresztül létezik és mely a föld hajdani életének milliónyi évei alatt nem szorúlt a földi lakók tiszteletére, egyszerre mohón kívánná a dicséretet és megte-

\*) Elébe akarván vágni egy eshetőleges kritikának, jó lesz megjegyeznünk, hogy Butler érvei, melyek a fönti és az azokkal rokon hiedelmekre vonatkoznak, bármennyi erősségök van is a deisták ellenében (és ez erősség is igen csekély), teljességgel semmit sem nyomnak az agnosticusok ellenében.

remtvén az embereket, boszankodnék reájok, ha nem hirdetnék folytonosan az ő nagyságát. Mihelyt az emberek megszabadulnak a gyermekkori benyomások azon káprázatától, mely megakadályozza a gondolkodást, nem fognak jóvá hagyni oly jellemvonást, mely kizárja a tiszteletet.

Ugyanez áll a logikai nehézségekről, melyeket mindinkább belát a fejlődő értelem. Mellőzve azon ismert nehézségeket, melyek szerint több isteninek mondott jellemvonás ellentétben van az istenségnek tulajdonított egyéb jellemvonásokkal — minők ilyenek, hogy az isten, ki megbánja azt, a mit tett, vagy hatalom, vagy előrelátás nélkül szűkölködik, hogy haragja oly eshetőséget tételez föl, mely szándékába ütközik és így eszközeinek hiányosságát jelzi; — ama mélyebb nehézségre térünk, hogy fölindulásai mint általában minden fölindulás csak határolt tudat mellett létezhetnek. Minden fölindulást képzetek előznek meg és Istenről rendesen fölteszik, hogy előző képzetek vannak: úgy ábrázolják, mint a ki látja és hallja ezt vagy amaszt és indulataira hatással vannak a látottak és hallottak. Szóval, az ily jellemvonásokon alapuló fölfogása az istenségnek, szükségkép anthropomorphnak tekintendő nem csupán azért, mivel az annak tulajdonított fölindulások az emberi lényekéihez hasonlítanak, hanem azért is, mivel egy tudatnak részeit alkotják, mely hasonlóan az emberi tudathoz, egymás után következő állapotokból alakul! És e fölfogása az isteni tudatnak össze nem egyeztethető egyéb istennek tulajdonított képességekkel, minők a változhatatlanság, vagy a mindentudás. Mert azon tudat, melyet a tárgyak és esélyek által okozott képzetek és érzések alkotnak, nem foglalhatja egyszersmind magába a világegyetem minden tárgyát és esélyét. Ha hinni akarunk egy isteni tudatban, nem szabad arra gondolnunk, hogy mi a tudat — meg kell elégednünk a szóbeli magyarázatokkal; és oly magyarázatok, melyeket lehetetlen gondolatokká emelni, mind nagyobb elégtelenséget szülnek az emberi lélekben.

Hasonló nehézségek mutatkoznak, ha az Isten akaratjáról van szó. Míg nem adunk határozott értelmet az akarat szavának, addig mondhatjuk, hogy bírja azt a minden dolgok oka, ép úgy, mint mondhatjuk egy társaságról, hogy birtokában van a jóváhagyás kedvelése; de ha a szavakról gondolatokra térünk, melyeket kifejezni akarnak, úgy látjuk, hogy

tudatunk nem talál kapcsolatot sem az egyik, sem a másik állítás szavai közt. A ki egy idegen akaratról magának fogalmat akar alkotni, annak csak saját akaratából lehet kiindulnia, mert közvetlenül csak ezt az akaratot ismeri, a többit pusztán következtetés által. De mint mindenki érzi, az akarat föltételez egy indokot — egy bárminemű ösztönző vágyat: a teljes közönbösség kizárja az akarat fogalmát. Mi több, az akarat, mely egy ösztönző vágygyal jár, egyszersmind bizonyos föltüzött szándékot jelent és megszűnik, ha ez el van érve: ekkor valamely más akarat más célra törve, lép az előbbi helyébe. Szóval az akarat valamint a fölindulás szükségkép föltételezi a tudatok állapotjainak sorozatát. Az isteni akaratnak fogalma az emberi akaratból származtatva, ehhez hasonlóan magába foglalja az időben és térben való elszigetelést: mivel minden célnak akarása kizárja egy időre a tudatból más célok akarását és ennél fogva nem egyeztethető össze ama mindenütt jelenlévő tevékenységgel, mely egyszerre tör végtelen célokra.

Hasonlót mondhatunk az értelem tulajdonításáról. Melőzve a fönt említett és itt szintén fölmerülő nehézségeket, a tudati állapotok időbeli következését és határoltóságát illetve meg kell jegyeznünk, hogy az értelem az általunk elérhető fölfogás szerint egy tőle független és neki objectiv lényeket föltételez. Mozgása oly változások által halad előre, melyek idegen működéseknek köszönik eredetüket, a tudaton kívül álló benyomások és az ezekből meritett eszmék által. Oly értelemről szólni, mely minden ilyen idegen működés nélkül létezhetik, annyit tesz, mint értelmetlen szavakat használni. Ha ama következtetésre, mely szerint az első okra, mint értelmes lényre, okvetlen hatással voltak folytonosan a független és objectiv működések, azt felelik, hogy e működések mostani tulajdonságaikat a teremtes által kapták és eleinte az első ok magába foglalta azokat; akkor azt kell visszafelelnünk, hogy ez esetben az első oknak ama teremtes előtt, nem volt semmije, mi azon változásokat szülhette volna, melyek fölfogásunk szerint az értelmet alkotják és így értelmetlennek kellett lennie oly időben, midőn az értelemre a legtöbb szüksége volt. Ebből világos, hogy a tulajdonított értelem semmikép sem felel meg annak, a mit mi e szó alatt értünk. Oly értelem az, mely hijával van minden lényeges jellemvonásának.

Ezen és más hasonló nehézségek, melyek közül néhányat gyakran tárgyalnak, de soha föl nem használnak, kényszeríteni fogják az embereket, hogy elejtsék az első oknak tulajdonított magasabb anthropomorph jellemvonásokat ép úgy, mint már régen elejtették az alsóbbakat. A fölfogás, mely kezdettől fogva nagyobbodott, folyvást nagyobbodni fog, míg határai eltűnvn, oly tudattá lesz, mely a határozott gondolat alakjait túllépi, noha örökké tudatnak marad.

\* \* \*

«De miként fejleszthető az ismerhetetlen ily végleges tudata, melynek ilyformán hallgatagon valóságot tulajdonítanak, folytonos módosulásából egy fölfogásnak, mely teljesen valótlan volt? A vadember szellem-elmélete alaptalan. A halottnak azon anyagi mása, melynek létezését elhiszi, soha sem létezett. És ha e másnak fokozatos szellemülése által keletkezett általában a természetfölötti lény — és ha az istenség fogalma, keletkezve néhány emberi tulajdonság elejtése és másoknak átalakítása által, eme változások folytonossága által alakul meg; nem kell-e szintén költeménynek mondanunk, azt a kifejezett és megtisztult fogalmat, melyhez jutunk, ha az eddigi folyamat határát éri el? Bizonyára ha az eredeti hit teljesen hamis volt, minden belőle származott hitnek is hamisnak kell lennie.»

Ez ellenvetés döntőnek látszik és az is volna, ha az előzmény megállhatna. Bármily meglepő is a legtöbb olvasóra nézve, ki kell mondanunk, hogy eleintén a kezdetleges fölfogásban volt egy kevés igazság — azon igazság tudniillik, hogy a hatalom, mely a tudatban nyilvánul, csak különböző körülmény közt lévő formája azon hatalomnak, mely a tudaton kívül nyilvánul.

A kezdetleges ember minden önkénytes tényében fölismeri a bensejében rejlő erély nyilatkozatát. Nem mintha gondolkoznék benső tapasztalatairól, de e tapasztalatok már magokban foglalják azon fölismerést. Midőn tagjait mozgatja és általok más dolgokat mozgat, tudatára jut az erőlködéssel járó érzésnek. És az erőlködésnek ez érzete, mely az általa okozott változások észrevett előzménye, fölfogott előzménye lesz oly változásoknak, melyeket nem ő hozott létre — vagyis el van

látva a gondolkodás oly kitételével, melynek segélyével elképzelheti ez objectiv változások eredetét. Eleinte az izom-erőnek érzete, mint megelőzője a körülötte látott szokatlan eseményeknek, magával hordja a társuló eszmék egész raját. A fölfogott erőlködésről úgy gondolkodik, mint egy hozzá hasonló lénynek erőlködéséről. Az idő folyamában, a halottak e másai, melyekről fölteszi, hogy mindenféle változásokon dolgoznak, csak az igen megszokottakon nem, módosulnak a fölfogásban. Nemcsak anyagiságuk fogy, hanem közülök némelyik oly nagyobb egyéniséggé is fejlődik ki, a jelenségek oly osztályát kormányozza, mely aránylag szabályos rendet mutatván, fölkelte a hitet oly lényekben, kik sokkal hatalmasabbak, mint az ember, de cselekvésök módja nem oly változékony. Így az ily lények által kifejtett erőnek az eszméje mind kevésbbé társul egy emberi szellem eszméjével. További haladások a kisebb természetfölötti lényeket egy általános lénybe elmerítvén és ez általános lény személyiségét elmosódottá és egyszersmind messze terjedővé változtatván, még jobban törekednek elválasztani az objectiv erő fogalmát a tudatban fölismert erőtől, és ez elválasztás határát éri el a tudósnak gondolatában, ki az erőnek kitételeivel magyarázza nem csak az érinthető testek látható változásait, hanem általában minden változást egész az etheri közeg hullámozásáig. Mindazáltal ez erő (legyen az akár statikai formájában, mely az anyag ellenállása, akár dynamikai formájában, mint erély) mindvégig ama belső erély kitételeivel értelmeztetik, mely a tudós tudatában is az izmok erőlködésének van elismerve. Kénytelen az objectiv erőt a subjectiv erő kitételei által jelképezni, minden egyéb jelkép híjával lévén.

Lássuk most a következtetéseket. Azon belső erély, mely a kezdetleges ember tapasztalatában mindig közvetlen előzménye volt az általa előidézett változásoknak — azon erély, melyre külső változások magyarázata közben egy emberi személyiség ama tulajdonságainak kapesában gondolt, melyekkel az önön belsejében összeforrt; — azon erély nem egyéb, mint az, melyet anthropomorph járulékaitól megszabadítván most minden külső jelenség okának képzelünk. A legfelső fok, melyre jutottunk, azon igazságnak fölismerése, hogy a tudaton kívül létező erő nem lehet hasonló ahhoz, melyet mi a tudatban létező erőnek ismerünk és mégis mivel mindegyik képes létre

hozni a másikat, csak ugyanegy dolognak különböző módjai lehetnek. Azaz, a kezdetleges ember által kezdeti elmélkedés ama végső következtetésre jut, hogy az anyagnak megkülönböztetett világegyetemben nyilvánuló hatalom azonos azzal, mely bennünk buzog föl a tudat formájában. Tehát nem igaz, hogy a fönti érv egy igaz hitet fejleszt ki oly hitből, mely teljesen hamis. Ellenkezően, a vallásos tudat végső kifejlődése oly tudatnak, mely kezdetben egy számtalan tévedés által elhomályosított töredék igazságot tartalmazott.

\* \* \*

A kik azt hiszik, hogy a tudomány oszlatja a vallásos hiedelmeket és érzéseket, nem látszanak észre venni azt, hogy azon titokzatosság, melytől megfosztatott a régi magyarázat, oda tapad az újhoz. Sőt inkább mondhatjuk, hogy az átvitel-gyarapodás is jár, mert oly magyarázat helyett, melynek látszólagos lehetősége volt, a tudomány oly magyarázatot nyújt, mely csak bizonyos távolságig vezetve vissza bennünket, ott hágy a bevallott magyarázhatatlan jelenlétében.

Bizonyos szempontból tekintve, a tudományos haladás a természet fokozatos átalakítása. Hol a közönséges észrevétel teljes egyszerűséget lát, ott az nagy bonyolultságot fedez föl; a teljes mozdulatlanság helyén fölfedi a megfeszített tevékenységet és a mi pusztá ürnek látszik, ott az erők csodálatos játékát látja. A természettudósok mindegyik nemzedéke az úgy nevezett «nyers anyagban» oly képességeket fedez föl, melyekről néhány évvel azelőtt a legtanúltabb bűvár azt mondta volna, hogy hihetetlen; ilyen az egyszerű vaslemeznek azon tulajdonsága, hogy fölveszi a tagolt beszéd által előidézett légrezgéseket, melyek változatos villamos hullámokká alakulván, ezer mérföldnyi távolságban egy másik vaslemez által újra átalakulnak és ismét tagolt beszéd gyanánt hallhatók. Midőn a természettudós látja, hogy a bennünket környező szilárd testek bármily nyugalmasak látszatra igen érzékenyek oly erők iránt, melyek véghetetlenül kicsinyek a magok mivoltában — midőn a spectroscop azt bizonyítja neki, hogy a tömecek a földön összhangzásban mozognak a csillagok tömeceivel — midőn kénytelen arra a gondolatra jutni, hogy a térnek minden pontját a rajta minden irányban átfutó rezgések moz-

gatják; akkor inkább ama fölfogáshoz hajlik, hogy a világ-egyetem egy egészen eleven anyag s nem ahhoz, hogy egészen halott: eleven, ha nem is a szorosan vett értelemben, legalább általánosan érteve.

Ez átváltozást, melyet a természettudósok kutatásai folyvást növesztenek, elősegíti a metaphysikai kutatások által előidézett másik átváltozás. A subjectiv elemzés annak megengedésére kényszerít, hogy tudományos magyarázataink az előttünk föltáruló jelenségekről saját változóan kapcsolatos érzéseink és eszméink kitételeiben van kifejezve — azaz a tudatunkhoz tartozó oly elemekben, melyek csak jelképei a tudaton kívül eső dolognak. Noha azután az elemzés helyreállítja eredeti hiedelmünket bizonyos fokig kimutatván, hogy a jelenségek nyilvánulásainak minden csoportja mögött mindig van egy nexus, mely maradandó valóság a változó jelenségek közepett; mégis megbizonyosodunk, hogy a valóság e nexusa sohasem férhet a tudathoz. És midőn még egyszer eszünkbe jut, hogy a tudatot alkotó működések szigorúan határoltak lévén, nem hozhatják magok közé a határokon kívül eső tevékenységeket, melyek azért öntudatlanoknak látszanak, bár az egyiknek a másik által való létrehozása arra látszik mutatni, hogy lényegesen ugyanaz a természetök; akkor az a kényszer, melynek következtében a külső erélyről a belsőnek kitételeiben gondolkodunk, inkább szellemi, mint anyagi nézletet kelt a világegyetemről: mivel a további gondolkodás mégis kényszerít azon igazság elismerésére, hogy a végső erélynek fölfogása úgy, a hogy a jelenségek nyilvánulásában adva van, még nem magyarázhatja nekünk, hogy tulajdonkép miből áll az.

Míg tehát azon hiedelmek, melyekre az elemző tudományok vezetnek, meg nem semmisítik a vallást, hanem egyszerűen átalakítják, addig a tudomány, conerét formáiban kibővíti a vallásos érzés körét. Kezdetről fogva a tudomány haladásával együtt járt a csodálkozás képességének növekedése. A legalantibb vademberek vannak a legkevésbé meglepette a kifejlett művészet munkái által: az utazók eleget bámulják közönyüket. És oly kevés csodálatost fedeznek föl a természet legnagyobb jelenségeiben, hogy minden azokra vonatkozó vizsgálatot lenéznek, mint gyermekes bibelődést. Ez ellentét, mely a legalantibb és a kiválóbb emberi lények értelmi

helyzete közt látható, párhuzamos azon ellentét, mely föllelhető eme kiválóbb emberi lények fokozatai közt. A paraszt, a kézműves, a kereskedő semmibe veszi, magától érthető dolognak tartja a csirke kiköltését, de az élettan művelője, ki az élet jelenségeinek elemzését a legszélsőbb határig viszi, nagyon megütközik, midőn egy parányi protoplasma a nagyító alatt bemutatja neki az életet legegyszerűbb formájában és érezteti vele, hogy bármint formulázza annak folyamatait, az erők tényleges összejátszását el nem képzelheti. Az utazónak, vagy a vadásznak lelkében egy völgy a magas hegységben csak festői látvány vagy sportját érdeklő tájrészlet, de sokkal több az gyakran a földtan művelőjének. Ez megfigyelve, hogy a melyen ül, a jégár környezte szikla, kipállás által fölületéből csak fél hüvelyknyit vesztett oly idő alatt, mely az emberi műveltség kezdetétől jóval távol esik és azután megkísértvén fölfogni a lassú leöblítést, mely kívájer az egész völgyet, az időről és erőről oly gondolatokba mélyed, minőket az útas vagy vadász nem ismer — gondolatokba, melyek szárnyalása ugyan nem méltó tárgyakhoz, de akkor érzi még inkább, hogy sekélyesek, midőn észreveszi a gneisznak gyűrt rétegjeit, melyek egy mérhetetlenül távolabb eső korról beszélnek, midőn jó messze a föld alatt félig olvadt állapotban voltak és újra egy az előbbi régiségét roppantúl túlhaladó időről beszélnek, midőn alkatrészeik homok és iszap voltak egy hajdani tenger partjain. Nem is a kezdetleges népeknél, kik azt hitték, hogy az egek a hegyesúcsokon nyugszanak és nem is az ő cosmogoniájuk modern örökösseinél, kik azt hajtják, «hogy az egek Isten dicsőségét hirdetik», nem ezeknél találjuk a világegyetemről a legmagosabb fogalmakat, vagy az annak szemlélete által keltett csodálat legnagyobb összegét. Inkább a csillagásznál találjuk, ki a napot oly roppant anyagnak tekinti, hogy annak csak egyik foltjába földünk elmeríthető, a nélkül, hogy annak szeleit érintené és ki minden tökéletesebb messzelátó segélyével még számos ilyen és néha jóval nagyobb napokat is láthat. — Mint eddig úgy ezentúl is a magosabb képesség és mélyebb belátás inkább emelni fogja ez érzést, semhogy leszállítaná. Most a leghatalmasabb és legműveltebb szellemnek sincs, sem elég tudománya, sem elég képessége arra, hogy gondolatban jelképezze a dolgok teljességét. A tudós el lévén foglalva a természet egyik vagy másik osztályával rendesen

nem ismeri eléggé a többi osztályokat még annyira sem, hogy fölfoghassa jelenségeik kiterjedését és szövevényét; és ha föl tesszük is, hogy mindegyikről van megfelelő ismerete, mégis képtelen rólok mint egészről gondolkodni. A jövőben szélesebb és erősebb értelme segíteni fogja, hogy a természeti osztályok teljességéről némileg tudatot alakítson. Mondhatjuk, hogy épen mint a fejletlen zenei tehetség, mely csupán egy egyszerű dallamot képes megbecsülni, nem foghatja föl a symphoniának változatosan bonyolított passagejait és harmóniait, melyek a zeneköltő vagy a virtuóz lelkében egyesítve vannak oly egymásba foglalt zenei hatásokká, minőket át nem érezhet a zeneileg műveletlen ember; úgy a jövőben a kifejtettebb értelmiségek a dolgok most csak a részletekben megfigyelhető folyását teljességében fogják megfigyelni oly érzés kíséretében, mely ép annyira túlhaladja a mostani művelt ember érzését, mint a mennyire ez túlhaladja a vademberét.

És ez érzés valószínűen csak növekedni fog a tudománynak azon elemzése által, mely egyrészt az agnosticismusra viszi az embert s másrészt folyvást sarkalja, hogy gondoljon ki a nagy talányról valami megoldást. Így fog ez lenni különösen akkor, ha meggondolja, hogy magok a fogalmak, a kezdet és vég, az ok és cél, viszonylagos fogalmai az emberi gondolatnak, melyek hihetőleg nem is alkalmazhatók az emberi gondolatot túlhaladó végleges valóságra és ha, bár gyanítja, hogy magyarázata a végleges valóságra alkalmazva, értelem nélküli szó, mégis kényszerítve érzi magát azt gondolni, hogy kell lennie egy magyarázatnak.

De a titkok közepett, melyek annál nagyobbak lesznek, mennél többet gondolkozunk róluk, fönmarad azon egyetlen bizonyosság, hogy mindig egy végtelen és örök erély van körülöttünk, melynek létét köszöni minden a világon.\*)

HERBERT SPENCER után angoltól

—d.

\*) E cikk kefelevonatát maga a szerző küldötte meg Londonból e folyóirat számára fordítás és közlés végett. Szerk.